

Заяанайм
домог – Ехэ
Сагаамни

Үдэнгын
ехэ харгы-
Агуухэ
Сайн зам

burunen.ru

2020 оной
сентябрийн 28,
№30(30)

Буряад ҮНЭН

Долоон хоног бүрийн нийтэ-улас түрын сонин

98-дахы жэлээ хэблэгдэнэ

СТАРЦЕВАЙ ГЭР – ДЕКАБРИСТНАРАЙ МУЗЕЙ

Старцевай гэр – декабристнарай музей» болбол Сенатска талмай дээрэ 1825 оной декабристуудай тэмсэл болсоор 150 жэлэй ойдо зориулагдан, 1975 оной декабрийн 24-дэ түрүүшынгээ харагшадта үүдээ үргэнөөр дэлгэсэн, нээсэн байна. Тэрэнэй гол зорилго : декабристуудай Урда Байгалай хүдөө ажахын байдалда, соёл түүхын салбарид туса оруулга, хэсэн үйлэ хэрэгэнэ тодруулга ба Буряад оройнгоо түүхэ соёл, есо заншал сэргээхэ, дэмжээхэ, нарин нангинаар хадагалжа, оргожо явсан "улаан бургаасадтаа" дамжуулга.

Энэ сая байгуулагдажа байсан эмхи зургаанай ажал явуулгын гол удхы, тематико – экспозиционно түсэбы Москвагай, Ленинградай музейин ажалшад бэлэсчэ, зохидоор тааруулжа үгэсэн байна. Ахалагшаар Россиин гүрэнэй габьяата зураачан А.И. Коренцов томилгодоо. Иимэ музей нээгдэхэ гэсэн гол бодолго түрүүчинхиигээ Гүрэнэй Түүхын ба Буряад Уласай М. Хангаловай нэрэмжэтэ музейин ажалчад бэлүүлсэн байна. Бүхы суглуулбарин бүридэлнүүды ехэнхидээ Новоселенгинск тосхоной эдир нутагаа шүүмжэлэгчэд дамжуулжа үгөө.

Сүлэлгэдэ гарсан декабристууд Буряад орондо ажабайдалаа зохиожо амидарсан. Мүнөөдөр музейд эрэвэл, нэн түрүүн карта

– зураг дээрээ тэдэнэй ажасуусан элдэб янзын хото ба аймагуудаар тодорхойгоор танилсахат.

Декабрист, аха дүү Николай ба Михаил Бестужевуудай, Константин Торсоной Селенгинскада байсан ажабайдалай сонин сонин баримтанууд, өөрингөө гараар хэсэн элдэб янзын эдлэлнүүд нүдэнэйтэй шэмэг болохо. Эндэ байхадаа тэдэнэр хүдөө ажахын ажал хиижэ, агротехническа аргууды нэбтэрүүлээ, талха ба нарин тарилгын эдээ хоол таряа, замбуулин ба байгаалийн уларил тухай шэнжэлгэш явуулаа, үшөө тиигээд буряад арадай ёсо заншал, соёл түүхээр сонирхожо, тэдэнэй саадти хүгжөөлтэд өөрын онсо ехэ нүлөө оруулаа гэжэ мэдэжэ авхат.

Энэнээс гадна Селенгинск хотын

пехотно полкын түүхэ, сэрэгчэдэй хубса хунар, тэдэнэй байлдаанда явсан элдэб газарнуудаар, шагналтануудаарань сонирхохот. Эндэ хадагалаатай байсан Печерска Бурханай Эхын зураг илангаяа гол суури эзэлжэ, харагшадтай, аяншалагшадтай анхаралы ехээр татадаг.

Хэдэн жэл үнгэрсэн хойно К.П.Торсон, тэрэнэй эжы болохо Ш.К.Торсон, Н.А.Бестужев, М.А. Бестужевэй хувүүн ба ахайда зориулагдсан «некрополь» гэсэн дурасхаалай барилга хүдөөлэгдэсэн газартань зохиогдоо.

Байд гээд лэ үертэ оржо байхадань 1840 оной сентябрийн 6 – да бүхы Орос гүрэнэй хаан түрэл Николай Селенгинск хото ондоо газар нүүлгэхэ тусхай Захирал эмхидхэжэ, октябрийн 6 – наас тэрэниие Сэлэнгэ мурэнэй нүгөө эрьб дээр нүүлгэхэ гэсэн саарса захиралта гаргасан ем.

1842 ондо 1 – ть гиильдийн наймаача Д.Д. Старцев энэ шэнэ газар – Новоселенгинск дээрэ гэр байра барижа эхилээ, тэрэнэ «сибирийн классицизм» гэсэн архитектурна хараануудай нэгэн болоно. Аяар

холын хорин зуун жэлэй 1974 оноос энэл гэр соомнай иймэл сонин, удхатай Музей нээгдэжэ, хүн зоной сонирхол мүнөө болотор татана.

Монгол ба Хитад руу гараха Хяагтын худалдаа найманай зам тогтоохын урид, Селенгинск хото – наймаанай, дипломатиин түб байгаа гэжэ түүхын саарсанууд харуулаа.

Сэрэгэй хамгаалгын хүшөө-острог, худалдаа наймаанай хото, дипломадуудай штаб-байра, Урда Байгалай хилэ эмхидхэхэ ба захиргаанай түб, манай элинсэг хулинсагай хото гэхэ мэтэ соелой ба түүхын дурасхаалта хүшөөнүүдээрээ Новоселенгинск тосхонной мэдээжэ.

«Старцевай гэр – декабристуудай Музей», Новоселенгинск тосхоной тойроод байсан байгаалийн ба түүхэ соелой угай баялигууды аяншалгын газар болгохо гэжэ нилээдгүй сонирхолтой, сонирхолтой ажал ябуулагдана гэжэ мэдүүлээд, үнэн зүрхэнөөсөө таанадаа уринабди!.

Елена Батоцеринова, номой
сангай ажалшан,
Новоселенгинск нютяг.

ХАНИ ЁҮООР ХАЛЬМАГ ХҮРӨӨ

Хальмаг Уласай байгуулагдахаар 100 жэлэй, Элиста хотын 155 жэлэй ой тэмдэглэһэн хайндэрэй хэмжээ ябуулгануудта оролсохоёо Буряад Уласай Толгойлогшо Хальмаг орон ошоод ерээ.

Хальмагуудай соёл болон ёһо заншал харуулһан үзэсхэлэн Алексей Цыденов хүрэхэн байна. Тэрэшэлэн "Жангарида" гэхэн үндэһэн нааданай хэмжээн соо тамиршадтай урилдаа анхараа. Гадна "Элиста-2020" гэхэн эдэй засагай хуралдаанда оролсоо. Тэндэ хабаадагшад Хальмаг Уласай хүдөө ажахын үрэ бүтээлэй экспортын арга боломжо зүбшэн хүлсэхэн байна.

Алексей Цыденовэй тэмдэглэхээр, бусад орон нутагуудта орходоо, Буряад Уласта Хальмаг орон хамагай дүтэ. Уладнай хойуулаа түүхын нэгэ эхи үндэһэтэй, хүгжэлтын хараа шэглэлтэй. Хальмаг Уласта Буряадтал адли хүдөө ажахы эрхилхэнь нилээд орёо. Мүнөө Хальмаг орондо аяншалга хүгжөөхэдэ, үрэ дүн ехэтэй байха. Юундэб гэхэдэ, өөрын гэхэн нюур шарайтай ха юм. Тэрэнь аяншалагдай хонирхол татана.

Тиихэдэ Буряад Уласай Толгойлогшо интернет-худалдаа хүгжөөлгын талаар Буряад Уласай түрүү дүй дүршэл тухай хөөрөжэ үгөө.

- Тиимэ худалдаа наймаан жэжэ гү, али холо газар оршодог байгуулгануудай, зарим хүнүүдэйшье үргэн заха зээлидэ гараха зам нээжэ үгэнэ. Буряад Уласта эхэ хонирхолтой туршалта би. Umarket гэхэн порталаар Буряад Уласт адуунай мяхаар хэгдэхэн колбаса Европо руу худалдаанда гарана. Бидэ иимэ ашагтай наймаа болохо гэжэ ханаашьегүйбди, зүгөөр эхэ бэш хэмжээгээр биһалиг, мяхан табат эдээ үйлдэбэрилдэг жэжээн фермернүүд худалдан абагшадаа оложо шадана. Минии ханахада - энэ ехэ

хайн туршалта. Таанарай ажал урагшатай байг гэжэ хүсэнэб. Эдэй засагай хуралдаанай үедэ бидэ нанал бодолоороо, дүй дүршлөөрөө, боломжонуудаараа хубаалдажа байа.

"Элиста-2020" гэжэ хуралдаанай зүблөөнэй удаа Алексей Цыденов Хальмагай Толгойлогшо Бату Хасиковтай албанай ёһоор уулзалга үнгэргөө.

ГАЗАРАЙ ХҮДЭЛӨӨН

Уржадэрэй шүни газары хүдэлхэнь үзэгдэж, хүршэ Эрхүү болон Буриадымай арад зоны ехээр хүлгөөгөө.

- Гэр цоохи бараамай ииш тышээ хүдэлдэж байгаа. Аварга томо хүны ерээд, 4 давхарты гэримнэй сэсэрдэж байсандал үзэгдөө. Нярай бацагам ехээр бархираа, нохой хуцаа. Энгээд эвхэгдэсэн гэртээ даруулдэж үхэжэһэнэй гээч үү? Аймшагты даа! Маани уншахадам, гэмгы болоо. Ямар чанга мааниты гээчэт, - гэхэ мэтын хөөрөлцөө Фейсбугта болоно.

Түймэр саралгын болон аваралга бэдэрэлгын алванай дуулгаснаар, оройдоол нэг цагы туршад 1500 үлөөтү хүнөөс хонхо буудж, энээн тухай мэдээсэл асуусан байн. Тэдэһыл үгэсэн мэдээгээр, газары хүдэлсэһөөс болж, хүн зон, байра байшангууд хохидодж, аюулты учарнууд болоогүй.

Байгаалийн энэ аймшагты үзэгдэлы хойшолонгууды элирүүлэн мүрдэлгын, шэнжэлгын аджалнууд хүршэ Эрхүү можод үнгэргэгдэх ем байн.

Булат БАДМАЕВ

«УЛЬГЭР» ЭРХИМЛЭЭ

Уржадэрэй шүни газары хүдэлхэнь үзэгдэж, хүршэ Эрхүү болон Буриадымай арад зоны ехээр хүлгөөгөө.

Хүүгэдтэ зорюулагдаһан зүжэгүүдэй Бүхэроссиин «Арлекин» гэхэн урилдаан хаяхана боложо үнгэрбэ. Тэндэ манай хүүхэлдэйн «Ульгэр» театрай найруулан табиһан зүжэг хэдэн шэглэлээр эрхим гээд тоологдобо.

Тус урилдааниие «Алтан баг» гэхэн театрална шантай зэргэсүүлмээр. Бүхидөө тус урилдаанда хабаадахаа 140 мэдүүлгэ ороһон юм, оройдоол 9 ажалын түгэсхэлэй шатада орожо шадан байха юм. «Ульгэрэйхид» эгээл түрүүшүүлэй зэргэдэ зүжэгөө бэлэн болгоод байгаа. Халдабарита үбшэнэй тараһан ушарһаа манай зүжэгшэд гэртээ зүжэгөө журиин гэшүүдтэ дурадхан байна.

-Хоёр сагай болзорттой зүжэг нэгэ амин доро боложо үнгэрөө. Ямар гоё зүжэг болоо гэшэб? Эдэ хүбүүд, басагадай зохёохы ажалдань бага зэргэ хабаатай нэн хойноо ехэл омогорхоноб, - гэжэ Санкт-Петербургийн театрална дээдэ

хургуулийн багша Армен Терян хэлэнэ. «... И звали его Домино» гэхэн зүжэг урилдаанай иимэ 4

шэглэлээр «Эрхим гэрэл тааруулга», «Эрхим хатар табигша», «Эрхим найруулагша», «Зүжэгшэдэй эрхим бүлгэм» эрхимлээ.

-Манай театрай 14 зүжэгшэ нэгэмүһэн хүдэлжэ, үндэр шагналнуудта хүртэбэ гэшэ, энээндэнь тон ехээр баярланабди, - гэжэ «Ульгэр» театрай захирал Баярма Дашидоржиева омогорхон хөөрэнэ.

Булат БАДМАЕВ

ТОВШОХОНООР

Буряадһаа гарбалтай уран зохёолшо Алексей Баранников «Анна Ахматовайг түрэхөөр 130 жэлэй ойдо» гэхэн медалаар шагнагдаа. Мүнөө үеын ород уран зохёолой хүгжэлтэдэ горитой хубитаяа оруулһан уран зохёолшодые урмашуулха, дэмжэхэ зорилготойгоор медаль байгуулагданхай юм. Байгша ондо соносхогдоһон харалганда Буряад Уласай түлөөлэгшэ Алексей Баранников эрхимлэжэ, «2020 оной эрхим шүлэгшэн» гэжэ нэрлэгдэбэ.

Буряад Уласай Захаамин аймагай Далахай хүрэтэр «Хүдөө нутагуудай хүгжэлтэ» гэхэн федеральна программын хэмжээндэ 10 модоной угатай харгы заһабариллагдана. Тэрэнэй барилгада 120 сая түхэриг номологдоо. Энэ хадаа хорин жэлэй туршда хүлэгдэхэн түүхэтэ хэмжээ ябуулга гэхэдэ, алдуу болохогүй. Барилгын ажал болзоорхоо урид ябуулагдана. Жэлэй һүүл багта харгы ашаглалгада тушаагдаха юм.

Улаан-Удын дунда мэргэжэлэй 8 хургуулида тамирай шэнэ талмайнууд баригдана. Ород Холбоото Уласай Юрэнхылэгшэ Владимир Путинэй тогтоолоор «Демография» үндэһэн түсэлээр «Спорт - норма жизни» федеральна түсэлэй хэмжээндэ барилгын ажалнуудта Буряад Уласта федеральна нанһаа 61,2 сая түхэриг номологдоо.

Һүүлэй жэлнүүдтэ Буряад Улас дотор шононуудай тоо олон болоно. Жэл бүхэндэ 600-700-гаад шоно хюдагдабашье, тэдэнэй тоо жэл бүри нэмэгдэнэ. Урид нэгэ эмэ шоно табан гүл гаргадаг хаа, һүүлэй үедэ 7-9 гүлгэд нэгэ эшээн соо олдоно. Хүдөө болод умсын ажакынуудай эбэртэ бодо мал, адуу шоно олоор даража, нилээд ехэ хохидол ушаруулна. Тиимэһээ шонын тоо үсөөлхэ талаар агнуури эмхидхэгдэдэг. Нэгэ толгой шонын түлөө ангуушанда 5000 түхэриг мүнгэн түлэгдэдэг. Арьяатаниие агнаха хэрэг бэлэн бэшэ, хайн бөлгөхлэтэй, томо бүрэй байха хэрэгтэй. Тиигэжэ ангуушад энэ мүнгэнэй хэмжээн бага, аргатай хаань тэрэниие дээшлүүлхэ хэрэгтэй гэжэ дурадхал оруулна.

Сентябриин 25-аа 28 болотор Казань хотодо эхэнэрнүүдэй дунда барилдаагаар Ородой Холбоото Уласай чемпионат үнгэргэгдэхэнэ. Энэ мурьсөөндэ Буряад Уласаа түлөөлжэ, 10 тамиршад ошожо, бэлэдхэл хэжэ эхилэнхэй. Бүхэдэлхэйн мурьсөөнүүдэй мүнгэн медальда гурба дахин хүртэхэн Ирина Ологонова, Аяна Уеева, Наиля Абзалова, Мунсэл Цыденова, Вероника Чумикова, Алёна Сангадиева, Анна Шербакова, Ульяна Тукуренова, Мария Кузнецова, Евгения Захарченко гэгшэд уласаа түлөөлхэ. Суглуулагдамал командын ахмад хоригош - Цыденбаб Гугленов.

ЭТИГЭЛОВ БАГША МИНИИ АЖАБАЙДАЛДА...

Бидэны залуу ябахдаа бурхан үгы гэжэ хэлсэдэг сэн. Нютагайнгаа уула обоодо мүргэхыгөө гарахдаа нюусаар ошодог саг байсан. 19 зуун жэлын нааяад онуудаар ламанар үсөөн, байсан ламахайнар ехэншэнь тагаалал болосон, тиигээд өөстөө тахиха саг болодог бэлэй.

Мүнөө бурхан шажан дэлгэрж, дасан дугангууд байсан нютагуудтаа хуу сэргээгдэж, алибаа хэрэгээ бүтээж байхдаа ехэл аятай болоо.

Хэдыдэш бэлэй дээ, би Этигэлов багша тухай буулгасан видео хараж, ехэл сонирхоо бэлэйб. Юун дээрээс амиды байгаа юм?: Хубилгаан юм гү, али йогин юм гү? Ехэл гайхалтай! Тиигээдч хүнүүд Ивалгын дасан гэж Этигэлов багшадаа мүргэнэ гэжэ хөөрэлсэдэг, дуулдагшье болосон. Бидэншье сугтаа ажалладаг нүхэртэйгөө ошож мүргөө бэлэйбди. Орохдоо айжа, нүхрынч харангүй түргэн адис абаад лэ гараа бэлэйб. Энээны сүүлдэ хоёр жэл

удаа дара мүргөөб. Досоом нэгэ жэгтэй, аятай, хүндэ юумэ үргэлээд ябаснаа абажархисан шэнги болоо бэлэй. Тэрэнээ өөртөө досоогоо ходо санаад ябагша хүм.

Хэды жэл үнгэрсэн хойно дахин Ивалгын дасан ерж, Этигэл багшадаа мүргөөд, ехэл удаан урдань байж, санаж ябасан юумээ хуу хэлээд, нюурын харахад ам энезхиилсэн шэнги байсан ем. Тэрэ жэл санасан юумэм бүтэстэй, үбшэн хабшанч ехэ хүрөөгүй, үлзы үнгэрөө сэн.

Басал удаанхан саг үнгэрчөө сэн ха даа. Юундэ энэ олон жэл мүргэнгүй байгаа хүнбиб, хаана яанаас хүн ерж адис багшаас абаж байхдаа гээд, табан хүн, суглараад ошооды. Ивалгын

дасанда ехэ хубилалта, гоёш болоод байгаа. Горло, даадхал хэж, зула бариж, Этигэл багшадаа мүргэж, таримдасан хадаг бэлэгтэй, арчаан адис залаж, арамнайлан дүр зурагын абаад, ехэл баяртай, урматай бусаа бэлэйд. Тиихэдэ 2014 ондо шосонойнтай сахар ехэшэ гэжэ доктор хэлсэн юм. Тэрэ дарыдаа Оронгоос Этигэл багшын аршаан залаж, жэлээс үлжюу тасалдуулангүй уугааб. Шосоной даралта, сахар бага болгоодог гэжэ тон зүб хэлсэдэг. Мүнөө шосонойм сахар ехэ дээшээ гарахыа болёо. Энэш талаар тусулуулсандаа ехэл баяртай байдагба.

Үглөө бүри бурхандаа, Этигэл багшын Сахиусандаа, орон тэнгэридэ мүргэж, сэргэмээ үргэж, тарни маани уншаж байдагба. Этигэл багшын захяа ходоол санаж ябадагба: «Суглуулсан хэрэгтэй хэрэггүй юумэнүүд хоро болохо, хэрбээ тэрэнээ хэрэглэнгүй дараад байбал. Арбан сагаан буян үйлэдэж ябагты. Энээнээс ондо эрхим юумэ байхагүй!»

**Дари-Дулма Галсановна
Доржиева, багшын ажалай
ветеран, Ташар нютаг.**

НОЕХОН НЮТАГЫ ДАЙНЫ ҮЕЫН АРА ТАЛЫН АЖАЛЧАД

(Үргэлжлэл. Эхинь 5 – ть дугарта)

1942 оны эхээр хони ямаа сааж, брынээ буйлуулха гэсэн шийдхэвэр аваба. Колхозы хоничод сүүгээ Зургаан – Дэвэд байдаг тосны заводто тушаадаг байгаа. Мэнгын ямааны фермынхид (Баруун Моностойд зусланты) эгээ ехэ сүү тушаадаг. Энэ фермын Дулма Санжиева үндэр амжалтатыгаар хүдэлнэ. Жэлы – дунгөөр «Большевик» колхоз Республикын хүндэлэлы самбарта бэчэгдээ Гүрэны түсэб морыны тоогоор -105%, КРС – 104,7%, хони, ямаа – 101,3% ехэ болгоо. Түрүүчүүлы дунда Цуу Будаева – хоничон, Даржаа Доржиев КТФ – ги бригадир, Дулма Санданова – сааличан, Абыяа Цыдыпов – колхозы түрүүлэгчэ, Соли Цырендоржиева – МТФ – ги даагча, Долсон Эрдэныева – хоничон, Бимба Эрдэныева – морин жааткын машинист.

Большевик колхозы 1 – ть хагад жэлы дүн цоо иигэжэ хэлэгдэнэ: «Эвэртэ бодо -мал 6000 толгой,

1900 га таряа талха (зеленконоос гадна) цуглуулагданхай. Эрхим ажалы дунгүүды газар хагалагчад ГС САбирзянов, Д. -Х.Цыцырунов. 1942 ондо 300 га хуряаж, 240 га хадажфа, 1128 кг гсм гамнагдаа. Мальчад – Д.Самданов, Х.Буянтуева; Хоничон – Э.Рабданова 450 эх хониноос – 485 хурга авсан, Д.Будаева – 406% ноос хайчальжа аваа.

Дайны цагта танк ба бууныуды хиилгэндэ 10 мянган түх, 115500 түх мүнг э урьсальжа аваад явуулагдаа. Дайнаас сүлөөлэгдсэн аймагуудта 25 га хаглагдасан газар, 10 толгой эвэртэ мал, 75 толгой хони ямаа, 9 ц. маха эльгээгдээ».

Колхоз гэмгы сайн дунгүүды харуулаа. Гүрэндэ ажахын эдээ хоол тушаалгын талаар түсэб дүүргэгдээ.

Бүхы хүдөө ажахын ажалнууд цагтаа дүүргэгдээ. Гучаад колхознигууд аймагы үзсэхэлэндэ оролцоо.

Бэхүүлты адил сургуулийн сурагчад дайны үедэ колхоздоо, Эхэ Орондоо ехэ тусалсан байна. Хэды хүндэ хүчэр байвагч, үхивүүд үнэн зүрхэнөөсөө фронтод тусалдаг байгаа. Багшанартыгаа цогтоо колхозынгоо поли дээр колос цуглуулдаг, сургуульдаа түлээгээ бэлэстэг, фронтод хубца хунарты посылка эльгээдэг сэн. 1942 ондо Түгэд – Цокто Лхамажавич Лумбуновы директорээр ажаллажа байхад сургуули хүдөө ажахын талаар социалис мурысөөндэ оролцоод, хоёрт суури эзэлээд, Бураад – Монголы ВЛКСМ – ы обкомы ба Наркомпросы улаан тугаар ба 1500 түхэриг библиотекээр шагнагдаа.

Бригадир – багшын Жалма Шагдуровна Будаевагы платины торгоор шагнаа. Сургуулийн 62 сурагчад 6258 хүдэлмэрийн үдэр – трудодни олсон байгаа. Хүн бүхэн 100 хүдэлмэрийн үдэр олоо. Харин 26 хүүхэд 4195 хүдэлмэрийн үдэр, хүн бүхэн 161 хүдэлмэрийн үдэр олсон байна. Иимэ ехэ шагнал авсандаа сургуулийн багшанар ба сурагчад ехээр баярлаа бэлэй.

Гэдэн Санжиев ба Гончог Жигмитовы ударидалга доро комсомол залуучулы звенонууд ажалы үндэр амжалта туйлаа. Комсомолы тогтоосоор, БМА – СССР – ы Верховно Соведы Президиумы хүндэлэлы грамотаар 1943 ондо хоничон Ханда Аюшеева, колхозы түрүүлэгчэ Абыяа Цыдыпов шагнагдасан байна.

Василий Чин Юн Шины огороды бригада басал ехэ сайнаар ажаллаа. Огородоо Моностой сууринда горьхонь захдаа суулгадаг байгаа. Энэ горьхонь плотина барьжа хаагаад, заахан сөөрэм тогтоогоод, үшөө тэндээ осон тээрмэ барья бэлэй.

1942 оноос огороды газар ехэ болгоод, 18 га газарта картошко, 10 га –

огороды эдээ, капуста 3 га, 1 га огурны, үшөө 13 ондоо элдэвнй огороды эдээ суулгадаг сэн. Энэ бригадад 22 хүн хүдэлдэг байгаа. Жэл бүхэн 96 парнигууды рама хиисэн хадаа ажалчад намартаа ехэ сайн ургаса хурайдаг байгаа. Колхозы түб Залаада овошье – хранилище баряаты, зарим ургасаа ажалчадтаа тарааха үгэдэг бэлэй.

Колхоздо ехэ сайн столярна – мастерской, кузница, пекарня хүдэлдэг сэн. Эдэбхи ехэтыгээр модочо дархан Гонгор Батуев, түмэрчэ дархачуул – Дамба Болотов, Чагдар Цыденов, талха баряачад Бавасан Биликтуева, Зайтунай Гафурзянова ажаллаа.

Колхозы баня ходо хүдэлдэг байгаа, тэндээ бельгөө ба хүрхэды хубца бусалгадаг сэн.

Эхэ Ороноо хамгаалгын жэлнүүдтэ түсэбөө дүүргэхын түлөө дунда шатын мэргэжэлтэд Очир Буянтуев, Кузьма Карбаинов, Дашацырен Лумбунов, Бата Гомбоев, тэрэ үедэ түрүүлэгчээр хүдэлсэн Доржо Цыденов, Абыяа Цыдыпов, Гатан Дандаров, түрүүлэгчын орлогчонууд Түгэд – Цогто Лумбунов, Соли Цырендоржиева ехээн оролдолго гаргажа ажаллаа.

Ноехоны Сомоны Ленин колхозы ажалчад басал ехэ амжалтатыгаар хүдэлдэг сэн. 1943 дүнгөөр энэ колхоздо аймагы Соведы исполкомы дамжуулгын улаан туг барьюулагдаа (түрүүлэгчэнь – Дамбаев, парторг – Бадмацыренова) БМА СССР – ы 25 хүдөө ажахын хүдэлмэричэды тоодо ажалы үндэр амжалта туйлсаны түлөө гахайн фермын даагча Бавасан Цыдыпова БМА СССР – ы Верховно Соведы хүндэлэлы грамотаар шагнагдаа. Цырма Мункуева, Жэнцуу Раднаева, Гармаеуу Ачитуева, Соли Цыдыпова, Будагай Эрдэныева, Дулма Эрдэныева гэсэндэ элдэвнй шан барьюулаа.

С.Д.Ринчиновы «Высоты Ноехона» гэсэн номоос Галина Бадарева оршуулба.

ЗАЯНАЙМ ДОМОГ – ЕХЭ САГААМНИ

Газар дэлхэйдэ эгээл сайхан, эгээл дулахан гансал дайда хүндэ байдаг. Хүн бүхэн түрүүчын оог-хуугай үгэжэ, эхын умайгаас мултарсан, тоонтоо нюусан нангин газараа нютагам гэжэ зүрхэ сэдхэлдээ бөөмэйлж, ой ухаандаа омогорхож, домоглон явдаг гээчэл дээ...

Сэлгээхэн Сэлэнгэмнай урда цагаас олон олон арадууды үдэсэн, ундалсан, урасхал долгиинь үрээлэй хэшэгтэй, ёстойл үлгы болсон мурэн ха юм даа. Аяар холо Монгол ороноос эхи авжа, хэдэн хабцагай, хада ууланууды хамха цохин, гол горхонууды нэмээн, хүцэ ороод, Байгал далайдаа хүүен шудхана. Хэр угаас энэ уужам тала дайдаар угсаата буряадни байрлажа, адуу малаа үсхэжэ, ажасуужа байгаа юм. Химнэ (Темник) голой Сэлэнгэ руугаа шудхасан уулзуур шадар хэдэн аралнууд тобойжо гарасан, Ехэ-Сагаан, Бага Сагаан, Бүхтэ, Хэсэг Шугы, Улаан Хонхо гэгдээ байха, харин байра газарнуудань Зүүн Тамча, Баруун Тамча, Ягаан гэжэ нэрлэгдээ. Эгээл томо аралын Ехэ-Сагаан 6 модо уртаараа, 4 модо тухай үргэнөөрөө, анхан манай угсаатан энэ арал эзэлжэ байрлаад, сүүлдэнэ Сэлэнгынгээ наад эрвэ зөөсэн түүхэтэй, тыгэж хэды үе соогуур хэдэн дахин суури байраа урилаач ханай, гоё сайхан нэрээ орхёогуй, мүнөөч манай нютаг Ехэ-Сагаан зандаа юм.

Энэ туухэтэ газараар урдын цагта моринууды түвэрөөн, мого можоор тулалдаан нилээхэн лэ шууясан, шааясан байха. Аргагуй дайшалхы эзэрхэг мэргэдүүд (меркидууд) Хаан Чингисэй эхэнэр Бортээе буляж аваачаад, Чингисхаан сэрэгээ буриджэжэ, Джамууха нүхэрөө дууджа хамтараад, харата мэргэдые хамна цохижо, Бортээгоо арчалан сүлөөлөө. Нютагы зоны домоглон хэлцэдэгээр, Ташагай гэжэ газары хадын ташаланда элсээр дүүрэн түхэрээн хонхор байдаг. Энэ Чингисхаанай номоо дэлижэ, сурхарбахада, оносон газарань урвалдаад, элсээр дүүрэн хонхор түүхын сараагаар үлсэн, мүнөөч зоньё гайхуулжайдаг.

Уужам үргэн тэгшэ талда орчодог, цагаан цэцэг набчаар элвэг нютагтамнай Бага Сагаан, Ехэ Сагаан гэжэ ольтирогууд бии байгаа. Тэрэнээс болож иимэ гоё нэгэ угоор нэрлээ гэжэ бодонов. Убэлы цагта тойроод байсан нютагаар хүйтэн байхада, манай Ехэ-Цагаанда 2-3-н градуусаар дулаан байдаг, манай нютаг үүлэ манаар бурхоод, бүрэнхүйгөөд байдаггүй, ходелл нартай саруул байдаг.

- Манай нютагы арад зоны тахидаг газарнууд: урда талдамнай, Сэлэнгын баруун бээр «Баян Үндэр» гэжэ уула, цагаалганы үедэ тахидагбди. Ерэмэл хүнүүды ехэ үргэж, хараж, тусалж байдаг. Тамчынгаа дацанаас хойшоо үндэр хадны оройдо Хаан Буурал, Хатан Хонгор гэжэ ехэ мүргэлтэй газар бии. Түхэрээн Тамчын тэг дунда Тамчымнай овоо бии. Тэндэмнэй ехэ олон хүн зон цуглардаг, найр зугаа болодог. Энэ овоогоо зун тахидагбди. Тамчын овооны эзэны гүрөөс ем гэлцэдэг. Тэрээн тухай манай нютагта нэгэ иимэ таабари бии: «Талын бургаасыг тас мүргэхэ эвэртэйв, Тамчын талыг тас харайха хүлтэйв».

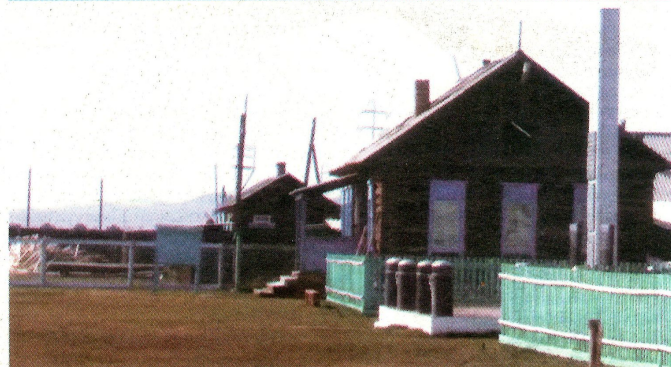
Домогто нютагымнай зоной уг узуурын хадаа аха заха эсэгын нэрээр үдзоон, атаган, харанууд, хүхытэ гэлсэхэ, жэшээнь Намиитан арба нэгэн үхибүүдтэй, Арьяатан долоон үри бээтэй, Халзаанайтан, Сагсаантан, Тогоочитан гээд лэ саашаа үшооч олон, олон...

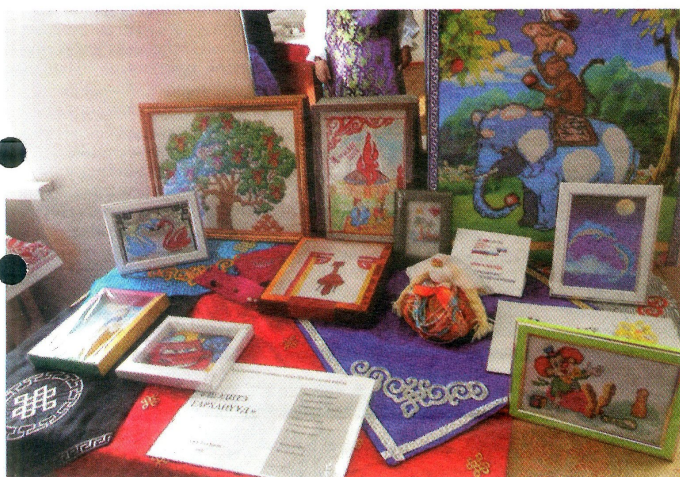
Цагы хүлгоон соо манайч эцэгэнэры ээлжээ ерэж, хубисхалы сүүл тээ түрүүчын хамтарал коммунанууд бии болгогдоо. 1924 ондо түрүүчын хамтын ажахы ТОЗ-ууд (Товарищество по обработке земли) эмхидхэгдээ. Шэнээр байдалаа эхилхэнь бэлэн бэшэ, ойлгосогуй асуудалнууд, алил эсэргүү үйлэ хэрэгүүд гаражал байха, анги боложо хуваарсан нютагы зон эвлэржэ ядаал бээ. Тыгээч бэл, хамтын ажал, хамтын хүсэн хүниие нэгдүүлж, далижуулж, найдалы наранда жаргуулнал даа. 1927 ондо Зүүн Тамчада «Улаан Одон» коммуны нээгдээд, түрүүлэгчэнь нүхэр Цоктоев, гэшүүдынь Цыбеннов Бальжи, Дашиев Раднажаб, Гомбожапов, Плюснин, Дылгиров Радна, Старцев Бубей, Цыденов Сое-Ванчик, эхэнэрнууд Старцева Мидыгбал, Дамбаева Цыбик, Гуржапова Цыбик -Ханда 1938 ондо Буряад-Монголой хуралы депутат. Эрхим шударгы эдэ зон хадаа шэнэ байдал зохёогшод, одоол ёстой ажалы алтан хараасгайнууд, эхи тависан түрүүчын түүхэтэ геройнууд гэжэ омогорхон байдагбди.

1937 он орожо ерээд, ехэл хатуу, хэлэ амаа хабчаад яваха хүлгоотэ цаг байгаа. Манай буряадууд талын зон хаяа томоотой, таамагуй абаритайл байжа гарасалдаа. Гэбэшье сагай эрхээр ажалаа ударидагша урдуур зоной хэдын хамалга сүлэлгэндэ хүртэсэнэ ехэл харамтай, гашуудалтай...

Тыгэбэлч араднай ажалынгаа жолоо алдаагүй, хэдэн коммунанууд нэгдэжэ, «Социализм» колхоз байгуулагдаад, түрүүчын түрүүлэгчээр атаган угай, Зүүн Тамчын Буянтуев Цыден-Доржи Цыбикдашиевич томилогдоо. Бага байхаасаа сүлүүлсэн хаатаржанаас унчаж, бэчэж сурсан, тэрэ цагаар гэмгыл ном судартай, урагшаа санаатай, бэрхэ хүн байгаа. Колхозой гэшүүд ажалаа шударгы хэжэ, тарья талхаа ургуулжа, хони малаа үсхэжэ, амжалтатай гүрэндэ тушаажа эхилээ.

1941 оной гал могой жэл орожо ерээ... Гай тодхор ацарсан Агуухэ Эсэгын дайн эхилээд, «Социализм» колхозой 111 хүн гүрэн түрээс хамгаалхаа дайнда мордоод, 63 хүвүүд баатарай үхэлээр унаа. 1942 ондо Санжанов Банзаракца ехээр шархатаад тавигдажа, нютагаа буцаад, хүдөө ажахыгаа хүтэлбэрилээ. Дай гаража ерэсэн солдат бэе дээрээ юунэй хэрэгтэй мэдэжэ, үлэсэн үвгэд хүгшэд, эхэнэрнүүд, хүүхэдээр дулаан хубтаса, сү, маха, талхаа, мүнгэ алта гүрэндөө татажа, үшөөл эдэхитэй урагшатай ажалаа явуулаа. Фашистууды бута сохёод,

орден медальтай бусажа ерсэн фронтовигууд бүрич эрчэтэй хүцэтэйгөөр нютагаа үргэж, үхи хүүхэдээ үндылгэж, үггэд, хүгшэдөө амаруулсан байна.

1948 он. Дайнай сүүлдэ сандархай ажахыгаа дахин бодхоожо, улам байдалаа сайжаруулсан колхознигууд эрэлхэг шударгы ажалынгаа түлөө гүрэнэй дээдэ шанда хүртэбэ, эдэмнай: түрүүлэгч Санжанов Банзаракца Санжанович Ленины орденээр, бригадир Дугаржапов Даши-Нима Дугаржапович Ленины орденээр, Будаев Бадмажап Рабданович, Цыбенев Гымнин Жалсанович хоёр Ажалы Улаан Тугай орденээр, мун Буянтуева Цыден-Доржи Ленины орденээр чогнагдасан байна. Дайны үеын түүхэ болон дайны сүүлы ажахы бодхоолго манай музейдэ мүнхлөөтэй, нютагаймнай зоной баатаршалгада доро дохин, дурсан, дурсан байнабди.

1954 ондо манай колхозые Хрущёвой нэрэмжэтэ болгоо юм. Туруулэгшээр нүхэр Башинов ажаллаж байгаад, клуб, библиотекэ барюулсан байна. Тэгээд, 1957 ондо Хрущёвой болон Калининой нэрэмжэтэ колхозууд, Бүлүгута, Селендума нэгдэжэ ехэ мал ажахы овсцовхоз болгогдоод, 1983 он хүрэтэр амаргуй амжалта ехэтэй дүнгүүдээр гүрэн түрэ соогоо суурхаа юм. Энэ дэмбэрэлтэй ажалые Цыденов Василий Цыбикдоржиевич ударидаад, Худоо ажахын габьяата хүдэлмэричэн гэж нэрэ зэргэдэ хүртөө. Орден Ленинээр Данзанова Долгоржап Дарижаповна, Акулов Анатолий Михайлович, Ажалы Улаан Тугай орденээр Буянтуев Цыден-Доржи Цыбикдашиевич, Буянтуева Бадма-Ханда Цыбикдоржиевна чогнагдасан байна. Олон зон габьяата ажалынгаа түлөө медальнуудтач хүртөө. Урматай ажалай үрэ дүнгүүдые залуу үнээ саагшад, тугал харагчад Аюшеева Должит Бадмацыденовна, Цыденова Валентина Базаржаповна, Дугаржапова Екатерина Даши-Нимаевна гэгшэд харуулжа, мүн лэ 3-дахи шатын Ажалай алдарай орденээр чогнадаад, олон залуушуул ба минии нухэры авань Аюшеев Дыва Батуевич «Габьяата механизатор» болон «Габьяата малшан» гэсэн нэрэ зэргэдэ хүртөө сэн.. Зоноймнай үрэ дүнтэй ажалы дүрэ, эрмэлзэл доодо үедөө дамжажа,

нютагаа суурхуулжа, нэрэ хүндыень үргэнэл дөө.

1983 ондо манай Ехэ-Сагаан амьяараа совхоз «Темник» болоод, манай нютагы ударидагша директорээр Базаржапов Пурбо Чойлокович тавигдаа. Иигэжэ нютагаймнай түүхын үшөө нэгэ суудасан эхилээ юм. Эдэ жэлнүүдтэ Ехэ-Сагаамнай бүри зоноор олон болоо, ургаа, салвараа, хоёр дабхартай дунда сургуули, үхибүүды цэцэрлиг баригдаа, хун зоноймнайш байра байдал шэнэлэгдээ. Ажал хэсэн хүн амандаа золтой гэдэг, тэгээд лэ эрмэлзэл ехэтэй, эрчэтэй ажалаа хэвэл, элвэг хэшгэтэй, олзо оршотойшые байдагал даа. Шударгы залуучуул хүсэтэйгөөр хубийн хэрэг эрхилнэ, үхибүүдэмнай район дотороо болон республикадээч олимпиада болон элдэб тамирай, урлалгын урилдаануудта амжалттай хаваадана, дээдэ сургуули дүүргэжэ, мэргэжэлтэй болоно. Олон жэлдэ Ехэ-Сагаанай сургуулиин директорээр Отличник физической культуры Батуев Владимир Аюшеевич хүдэлсэн байна, удаань хорёод жэл би хүтэлбэрилжэ, энэ ажалда хаваадасандаа баяртай байдагби, багшанараймнай ажалай үрэ дүн аргагүй ехэ.

Ула гэжэ байдаг ха юм даа, урданы байдал, аха захатанаймнай ажалай габьяа ямар ехэ нүлөө угэнэв даа... Авыгаа дагажа ажалда сураха, эжыдээ эльгэлжэ энхэрэл хайрада сураха гээчэнь тон зув. Үеын үедэ үндэр ажалы урма, аха захатанайнгаа ая абари, захяаень даажа аваад, нэрэ хүндыень цэгнэхэ сэнэгтэй явахамнай болтогой!

Мүнөө дээрээ Ехэ-Сагаан нютагамнай оройдоол 40 үрхэ айл ажасууна. Сургуулиин, цэцэрлигы хүүхэдч үцөөншгэ болонхой. Тэгбэлч сургуули, «Солонго» цэцэрлигэмнэй ажалаа явуулсан зандаа. Хэзээб дээ, цагамнай сайжарж, нютагамнай сэргэж, урданыхидаал адли тухэлтэй зандаа болхо гэжэ би ехэ этигэнэв.

Иимэл даа манай Ехэ-Сагаан нютагы түүхын тобшоон хэсэгүүд, хөөрэхэ болоо ханай, үшөөч олон үйлэ хэрэгүүд, сонирхомо учарнууд, шухалань гэхэдэ, нютагайм зоной омогорхомо сайхан намтар хөөрөжлэ, олондо дуулгажал байхаар түүхэтэй, домогтойч емэл дээ.

2020 он. Дарима Аюшеева.
Ехэ-Сагаан.

ҮХЭЛЫЕ ГАТАЛЖА ГАРАҢАН БААТАР ХҮН

дзотһоо
пулемедой
һомон
адхараа даа.
Нилээд олон
сэрэгшэднэй
эндэ алдалан
унаа.

Хара дайсание гаталжа,
Харшаг дайсание даража,
Хамаг зондоо, гүрэндөө
Амгалан байдал бэлгэтэһэн
дайшалхы баатар

эсэгэнэрээ
дууһыень нэрээрэн дурсая.

Мүнөөдэр манай
баатаршалга хүн – дайнай,
ажалай ветеран Ешиев Бимба
Дашимолонвич.

Ешиев Бимба
Дашимолонвич Сэлэнгын
аймагай Харганаа нутагтаа
1922 ондо түрэн. 19 наһатай
Бимба Дашимолонвич
Агууехэ дайнда мордожо,
үхэлтэй оло дахин уулзажа,
хурса хутагын ерээр
ябандал, тэмсэл хэжэ гараа.
Үхэлые диилэжэ гараа гэжэ
нутагаархин хөөрэлдэдэг. Тэн.
Украины 1-дхи фронтын
мотострелково дивизии
бүридэлдэ байлалдаа. Залуу,
хүсэ шадалтай, дайсание
диилэхэбди гэжэ ходо
найдажа, этигэжэ ябадаг
байгаа.

1943 ондо Харьков
шадархи байлдаанда ой
модотой үндэрэй түлөө
шанга байлдаан болоо бэлэй.
Гурбан сүдхын туршада
энэ үндэр нэгэ манайхнай,
нэгэ дайсанай мэдэлдэ
орожо байһаар һүүлэй
һүүлдэ тэрэниие немецүүд
ээлээ. Тиин Бимба Ешиевэй
рото энэ газарые заатагүй
ээлэхэ гэлэн захирал абаа
юм. Манай сэргшэдэй
добтолжо, немецүүд ой
соо хороод, миномедуудаар
тахалгаргагүй буудажа
захалаа. Миньин тээрэлгэ
нэгэшые замхаагүй, харин
добын орой дээрэхи бетон

Добтологшодой түрүү сэргэдэ
ябанан Бимба шэжэ дүлирмэ
нэжэгэнэн соогуур ротын
командирэй захиралтаар 5-10
алхам урагшаа жүдхөөд лэ,
үглөөнэй шүүдэрһээ хатаадгүй
газар тэбэрин унаад, дахин
үндэжэ, үхэлэй урдаһаа
бодон. Толгойгоошые
үргэхын аргагүй, һомонуудай
эшхэрэн, газар тэнгэри
хоорые ниилүүлэн
минэнүүдэй тээрэн,
добтолжо байһан сэргшэдэй
«Ура!» хуирөөн, шархатаһан
зоной хашхараан, ами
наһантаа хахасажа байһан
хүнүүдэй олоон... Энэ
үедэ сэргшын толгойдо
«командирингаа захиралта
дуулангүй үлэшэнэ аа гүб»
гэлэн бодол эрьелдэнэ.
Хэзээ намайе һомон
тудана ааб гэжэ бүхы бээн
шангадаһанхай.

Командирэй «урагшаа»
гэжэ дахин хүхирхэдэ, Бимба
һүрэгжэ бодоод, урагшаа
даб гэхэдэ, хажуудань
тээрһэн минэдэ сохиолжа,
мэдээгээ алдажархөө. Үдэ
багта немецүүдтэ шэнэ
хүснүүд эржэ, тэдэ һөөргөө
добтолоо бэлэй. Тэнгэридэ
һэрээнэтэй самолетууд бии
болоо, үндэрэй саанаһаа
танкнууд харагдаа. Немец
командагшад энэ үндэрые
заатагүй гартаа оруулхаяа
һанаа хаш.

Бимба мэдээгээ ороходоо,
хажуудаа хулганын үнгэтэй
хубсантай, хүзүүндэ
«Шмайссер» шатланхай
гурбан фашис сэргшэдэй
зогсохые оеорбо. Тэдэнэй
өөһөд хоорондоо шанга
шангаар хөөрэлдэхэдэнь,
Бимба нэгэшые абяа

дуулабагүй. Хүдэлэн
гэхэдэнь, бүхы бээн
тэсэхгүйгөөр хаджажа,
шангаар ооложорхибо.
Тиэхэдэнь нэгэниинь
дүтэлжэ хараад бэшэндэ
юушыеб хүхирхэдэнь, нэгэ
хара машина ерээ. Бимбые
хүл гарһаань үргөөд, тэрэ
машина руу шэдэжэрхибэ.
Тэндэнь манай шархатанхай
сэргшэд дээрэ дээрээ
ябталаатай хэбтэбэд. Тээ хэды
болоод, Бимба дээрэ ээлжээтэ
сэргшэдые шэдэжэрхибэ...

Бимба плендэ абтаһан
сэргшэдэй лагерята гурбан
һара соо хаалттай байла.
Шархануудын задаржа,
шүһа лугшашоод, бээдэнь
ехэ хүндэ бэлэй. Бага багаар
юмэ дууладаг болоо. Нэгэтэ
комендант, нарин сагаан
оберштурмбанфюрер,
лагерь шалгахдаа, Бимба
руу перчаткай хургаараа
заажа, хара яһатанай лагерь
руу эльгэгтэй гэжэ захираа
юм. «Хара яһатанай лагерь»
гэлэн немец ойлгосо хадаа
татар, башкир, буряад, яхад
болон СССР гүрэнэй бусад
бага яһатанай түлөөлгшэдые
байрлуулдаг Брандербург
шадархи концлагерята
хабаатай байгаа. Эндэ хүнэй
тэсшэжэ хүндэ хүшэр
байдалтай һэн. Сэргшэдые
концлагерь асарһанайнгаа
удаадахи үглөөгүүр тэдэниие
жагсаалда сулгуулба. Үнүнэй
эдээлээгүй Бимбын толгой
эрьенэ, шархануудын ехээр
наншана. Тиин немецүүд
үлэн хооһон сэргшэдые
түмэр харгын станций руу
туужа, вагонуд сооһоо
цемент зөөлгүүлээ. Удаадахи
үдэрнүүд иимэрхүүгээр лэ
хубаряа даа. Үдын хоолдо
200 грамм мэхэ хилэмэ
ба уһа үгэхэ, харин үдэш
бусалһан уһаар ундагулха.
Сүүдхэ болоод лэ, хапуусын,
турнепсын болон хартыабын
халһаар шанаһан «эдеэ»
эдиолдгэ байгаа. Тэрэһэнээ
бөөлжэхэ хүрэхэ, үлэн
хабадахаха болон ба толгой
эрьюулжэ зобоохо. Харин
цементын тооһонһоо гадна,
хамар хордохоохоһоо гадна,
уушхан руу орожо, бүхэли
һүни ханьялдажа. Эсэһэнхэй,
цементын тооһонһоо боро
болошонхой сэргшэд
ажалһаа бусахадаа, немец
тарашадай гоё һайхан
саадуудай хажуугаар гарадаг
байгаа. Тиин зариманиинь
үлэсхэлэн байдалда бээе
бариха шадангүй, гүйлдэжэ
ошоод, яблока, помидор
болон үгэрэс таһалжа, тэрэ
дороо хахажа байжа эдээд,
ами наһантаа хахасадаг
байгаа. Конвоирууд
тэдэниие тэндэнь лэ бууджа
алахада, бусад сэргшэд
алуулһан нүхэдөө лагерь
болотор гар дээрээ асардаг
бэлэй. Немецүүд лагериин
үүдэндэ бултаниие нэгжээд,
хүрбээ хэн нэгэндэ эдиэхэ
юмэ гү, али түмэр болон
шэл олоо һаа, бүхы лагериин
үдэһын хоолгүй орхидог

байгаа. Нэгэтэ Казаниин татар
немец харуулһанай хаяһан
тамхиной үлээдһэ оложо
абһанайнгаа түлөө туулгаар
шудханхай резинээр улаа
мяха болотороо сохиулаа һэн.

Эрхэ сүлөө! Үдэр бүхэндэ
доромжолуулан сохиулхадаа,
үдэр бүри үхэлэй хажууда
ябахадаа, хүндэ хүшэр
ажал болон үлэн хооһон
байдалһаа зобоходоо,
эрхэ сүлөө тухай бодонгүй
байхын аргагүй. Тээд буу
шуугаар зэбсэгжүүлэгдэнхэй
харуулшадһаа, таһа
татажархихаар бэлэн
нохойдуудһаа яагаад
тэрьелхэбши? Иимэ эрхэ
байдалда олон хүн этигэл
найдалаа бууража, хүн
шарайгаа алдажа, эдиэхэ
юмэһэй түлөө немецүүдтэ
билдаганадаг, богоол шэнгээр
дохигондог байгаа. Садхалан
байхын түлээсэгэ орондоо
урбахашы зариман олдодог
һэн.

Нэгэтэ үглөөгүүр лагериин
«ажаһуугшэдые» ажалда
эльгээнгүй, плац дээрэ
жөрүтэр сулгуулаа бэлэй.
Тиин комедантын хажууда
зогсоһон хара шарайтай
СС-эй офицер, мүн ногоон
халат болон чалматой залуу
мулла лалын шажантаниие
мүн бүхы дуратай зониие
большевикудтэ эсэргүсэхын
тула Туркестанай легиондо
орохые узбек хэлэн дээрэ
урялаа. Ойро зура абяа
шэмээгүй байдал тогтоо.
Удаань арбаад хүн урагшаа
алхам хэжэ, сагаан хилэмээн,
хэршэмэг колбаса, плиткэ
шоколад, хоер багса тамхин
шанда хүртөөд, ондоо тээшээ
ябуулагдаа.

Гэбэшые заатагүй тэрэбээхэ
хүсэлтэй хүнүүдые олон
байгаа. Тээд лагериин
хорой гаталжа шадашые
һаа, холо ошожо үрдингүй
баригдадаг һэн. Хариудань
немецүүд бүхы лагериин
дээрэ сулгуулаад, бултани
нүдэн дээрэ гэмтэдые
аймшагтайгаар хэһээдэг
байгаа: тэдээн дээрэ бусалһан
уһа адхаад, туулгаар шудхана
резинэ дубинкатуудаар
шатанхай арһанайн хууратар
сохөөд, һүни галдаха.
Лагериин крематорий үдэр
һүнигүй хүдэлдэг байгаа.

Лагерьһаа тэрэбээхэ
шэнэ түсэб түрээб. Зүрхэтэй
эдэ зоний дунда манай
Бимбашые бии. Хоер
һарын туршада бэлдэлгын
ажал хэгдэжэ, халбагын
эшэнүүдээр бараагай доогуур
гараһан нүхэн малтагдаа.
Тиин манай самолетуудай
бомбонуудые хаяһан һүни
Бимба нүхэдтээ тэрэбээхэ
шадаа юм. Арбан табан сүүдхэ
соо тэдэ зуун зүг шэлэн,
ой соогуур төөөрөө, һүүлэй
һүүлдэ фронтын хилэ
дабажа, совет сэргшэдтэй
уулзахадаа, одоол ямар
ехээр баярлаа гэшэб!
Бимба Дашимолонвич
һарын туршада шалгалта
гараһанайнгаа удаа гартаа
дахин буу бариха, совет
сэргэтээ суг Брандербург
зорин, дайсание Берлин
хүрэтэр үлдэжэ, хархис муухай
фашистһарһаа үһөөгөө абаа
юм. Германие һама бута
сохигдоһоной һүүлдэ сэргшэ

Ешиев үшөө бандеровцуудтэй
дайралдаһан байһа.

...Ужгород хото шадархи
хурторта байрлаһан батыа
Медвид гэгшын бандатай
шанга байлдаан болоо.
Манайхитай рото хурторта
хэдэн дахин добтолоод,
тэрэниие эээлжэ шадархы:
немецүүдэй пулемедуудтай
ба автомадуудтай
бандеровецууд сохилто үгөөд
лэ байгаа. Тиэхэдэнь манай
командир түрүүтэй дүрбэн
сэргшэдые дуудаад, нэмээхэн
хуртор орожо, пулемедуудыен
һалгааха гэлэн даабари үгөө.
Тус һууриин талын дунда
оршодог байха муртөө үбһэ
ногооһиний сабшагданхай
һэн. Тиимэһээ оеоргондоггүй
хурторто дүтэлхэн бэрэгтэй
байгаа. Ойн соорхойһоо
гаража, оршон тойронхиде
шэнжэлжэ байтараа, Бимба
гэһэ нюуса нүхэ оложорхөө.
Манай сэргшэд тэрээн руу
ороод, хуртор тээшэ абааһаһан
газар дорохи харгын тэг
дунда бандеровецуудтэй
дайралдажа, шанга
тулалдаанда тэдэниие
сухарсуулаад, командирингаа
даабари амжалттай дүргэжэ,
манайхин одоошые хурторые
гартга оруулжа шадла. Энэ
байлдаанда Бимба хүндөөр
шархатаад, Ужгородой
госпитальдо түрүүшын
туһалтамжа абаад, Харьковой
госпитальдо жэл шахуу
аргалууһанайнгаа һүүлээр,
одоол нутагаа бусаа һэн.

Үшөө 1943 ондо Бимба
Дашимолонвичэй гэртэжин,
түрэлхидын нэрэ һураггүй
үгы болоо гэлэн мэдээ абһан
аад, 1944 ондо өөрһөөн
бэшэг абажа, хайрата хүбүүгээ,
ахыа үдэр һүнигүй хүлээжэ
эхилээ. Бимба 1946 ондо
гэртээ эрхэн болоно.

Дайнай һүүлдэ Бимба
Ешиев наһанайнгаа
амаралтада гаратараа,
нутагтаа луговодоор,
адуушанаар хүдэлэе.
Наһанайнгаа нүхэр – Аюша
Андреевнатай зургаан
хүүгэдые үндэлгэжэ, үргэн
харгыда гаргаа.

Бимба Дашимолонвич
хүн нэрээ унаагангүй,
хүндэ хүшэрые дабажа
гараа. Эрэлхэг зоригтой
ябанайнгаа түлөө хоердохы
шатын Эсэгэ ороной
орденоор ба олон гэгшын
медаһуудар шагнагданхай.
Бимба Дашимолонвич залуу
халаадаһанда жэшэ боложо,
арад зоний дурасхаалда
байдаг.

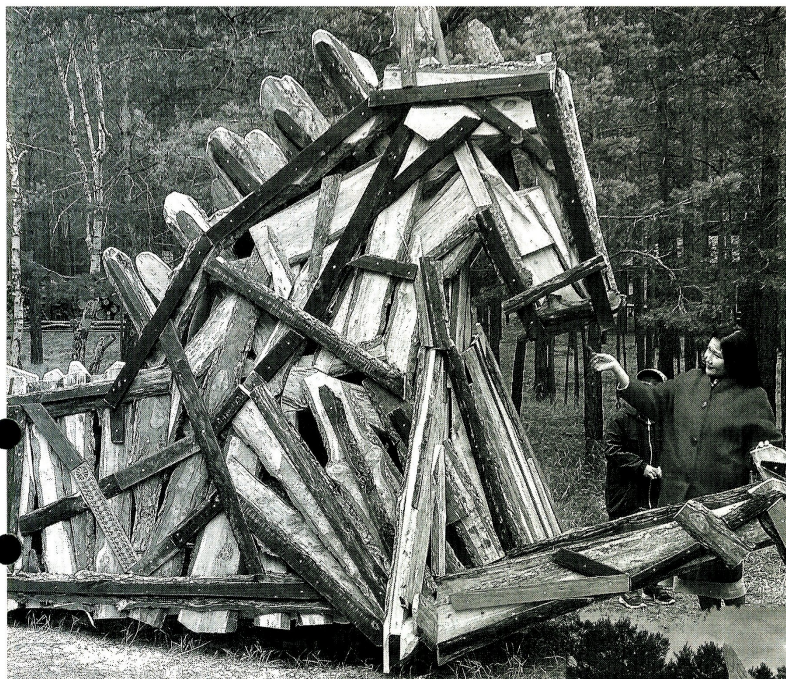
Хододоо манай нэшэл
болонхойт,
Хуби заяандаманай
бадаранхайт,
Амьа барин урдатнай
зогсонобди,
Алтан дэлхэйн амилхы
дууланабди.
(Ц.Д.Дондокова)

Дайн дажарай дүлэн
үнгэрһөөр, 75 жэл болобо.
Эсэгэ ороһоо хамгаалһан
эрэлхэг зоригтойгоор
дайралдаһан баатар хүбүүд
басагадта алдар соло!

Раднаева Т.Н., багшын
ажалай ветеран,
Харганаа нутаг.

Уран гартан

УРДАНАЙНГАА УРЛАХА ЗАНШАЛ СЭРГЭЭНЭ

Үнгэрэрсэн долоон хоногой туршада Этнографическа музейн талмай дээр «Генезис» гэсэн түсэл бэлүүлэгдэб. Буряад ороной болон гадаахи нутагуудаас уран дархашуул сугларжа хабаахдаа, өөрынөө дурдахсан зурагуудай ёсоор модо сүлжэ, элдэб уран барималнууды бүтээб. Тэдэнэй ажалнууд тус музейд өөр өөрын суури эзэлжэ, баярай оршон байдалда үсгэлдэр олоной сонорто урдахгадаба.

Хүн түрэлтэнэй түрүү туйлалтануудые шудалнабди гээд, XX зуун жэлдэ анханайнгаа дүршэл шадабаряас арсаха ушарнууд буряад нийгэмдэ али олоор дайралдадаг ааваз. Тыгэжэ угаймнай баялигай нилээн ехэ хуви бусалтагүйгөөр хосорсон. Тэдэнээ хүгжөөн сэргээхэ зорилготойгоор мүнөө элдэб арга хэмжээнүүды үүсхэдэгмнай мэдээжэ. Тэгэжэ манай Соёлы яаманы зохёон байгуулсан энэ түсэл аргагүй гүнзгий удхатай.

Энэ симпозиум Буряад Уластамнай анха удаа үнгэргэгдэжэ байна. Саашадаа энэ түсэлөө заншалта болгохо санаатай байнабди. Гансаш соёл урлигта анхарал хандуулха бэшэ, харин аяншалга амаралгын талаар манай нутаг сонирхол татаха болоно, - гээд, Соёлы яаманы сайд Соёлма Дагаева тэмдэглэсэн байха ем.

Эндэ хабаадалсаха эрхэдэ хүртэсэн 8 дархашуулы тоодо Юрий Аввакумов оролсоно. Урданай заншалта урлалтай түсэлдэ Москвагаас уран зураачан, барималчан уригдасан байна. Уран гартан өөрөө хүржэ эрээгүй,

тэрны зурагаар манай эндэхи урчуул саналын бүтээжэ байна. Манай гүрэн дотор, мүн гадаада ороноудаар эгээл мэдээжэ уран гартанай хажууда манай нутагай Бадма-Доржо Тыкшеев ахатан адли зэргэ оролсобо.

-Би өөрынгөө зураг эльгээсэн байгаа. Эндэ иигээд сандали байха, хажуудань буряад үбгэн хүгшэн хоёр зогсохо. Сандалин түшлэгдэнь манай хори буряад угсаатанай сүлдэ Хун шубуун сүлэгдэхэ гэсэн эскиз эльгээсэмни, тэрэмни илагшадай тоодо орожо, би эндэ хабаадалсаха болобоб. Эндэ ерээд, гайхажэ байнаб, - гэжэ Бадма-Доржо ахатан энээн байжа хөөрэнэ.

«Хэр үинэй модон дарха хэнэ гээшэбта?» - гэжэ асуухада, тэрэ иигэжэ хөөрэнэ:

-Хара багаасаа эжытыгээ хонгор сайхан Хори нутагайнгаа тала нюруугаар хонинуудаа адуулжа ябахдаа, заахан донгорог хутагаар модоной үндэсэ гү, али гашуус сүлжэ дуратай байгаа. Ямарш модо харахада, нэгэ юумэнэй дүрсэ гараад ердэг лэ даа. Бүхы юумэн хүнэй толгой

багахан гэртэйб, тэндээ ханза, гунгарбаа гэхэ мэтэ буряадуудай ажабайдалдаа хэрэглэжэ явсан хэрэгсэлнүүды урладагби.

Энэ ахатамнай залуудаа гэнтын аюулда орожо, хоёр гараа алдасан, гансал баруун гарайн эрхы хурган үлөө.

«Алтарганада» гү, али ондоош урилдаануудта өөрынгөө урласан бүтээлнүүдэ авжа ошоходом, энэ ши хүнэй хэсэн юумэ баряад ерээш - арбан хургатай зоной хэжэ шадаагүй юумэ ши, ганса хургатай хүн, яагаад хэжэ юмши гэхэ зариман олдодог. Хэды хүн бэ, тэды санамжа гэдэг гүб даа. Олон тэды юмз ухаандаа ойро абангүй, ажалаа хээд лэ ябадаг гээшэб, - гэжэ уран дархан ажалаа хэжэ зуураа хөөрэнэ.

Үнэхөөрөөш Бадма-Доржо Тыкшеевы ажаллажа байхынь харахада, урматтай даа. Угаар дамжан ерсэн талаан бэлиг гэшы ямарш емээр халхалжа шадаагүй байна гээд, энэ ахатаны харахадаа ойлгохоор.

«Генезис» гэхэдээ, ямар бэ дээ шэнэ емэнэй би боллогые хэлэдэг. Урлалтай шэнэ шэглэл хэжэ санаатайгаар иимэ түсэл зохёово гээшэб. Оршон үедэ урданаймнай урлал мартагдажа, түригдэжэ

найданабди, - гээд, энэ түсэлье залан хүтэлэгшэ Надежда Абзаева хэлэнэ.

Модоор урлагдасан бүтээл - дулаан шанартай хэрэгсэл гэжэ уран гартан хэлэдэг. Эндэ модо сүлжэ, түнхижэ, тайражаш урлагдасан уран барималнууд Байгал шадар ажасуудаг арад зоной ажабайдалда зориулагдасан музейн айлшадай нюдэ хужарлуулжа байха. Буряад орондоо мэдээжэ уран барималшан Александр Будаевай «Буусын буурал үбгэн» гэсэн бүтээл авсаар хүнэй анхарал татана.

-Анхандаа буряадууд булта буусаараа, уг унгараа таража нуудаг байгаа ха юм даа. Тиихэдээ ямаршы угай дунда аха захэ - хүндэтэй угай удамаршан байдаг байгаа. Тэрэ хүн өөрынгөө аха дүүнэрэйамар мэндэ, урагшатай ябахынтулөө угайнгаа ехэ гарбалнуудта, үхэ мүнхэ тэнгэридэ, уна голонгоо, хада уулынгаа эзэдтэ залыбаржа ябадаг байгаа. Эгээл энэ үбгэнэй дүрсэ бүтээбэ гээшэб.Түрүүн энэ барималаа багаханаар урлахан байгаа, мүнөө тэрэнээ томо болгожо нийлэбэб, - гээд, Баргажан нутагай дархашуулай түлөөлэгшэ Александр Борисович хөөрэнэ.

Музейн үргэн талмайда уран гартанай хэдэн үдэрэй туршада ажал хэжэ байхадань, амаржа ябахан хотын ажаһуугшад, айлшадшыё хонирхон байжа харанад. Хүн зоной адаглаһаар байтарнь, гонзойжо хэбтэһэн бахана ами орожо, өөрын нюур шарайтай боложо,амитай болоһон шэнги. Оройдоол нэгэ хэды үдэрэй туршада талаан бэлигтэнэй уран гар дороһоо үзэсхэлэн гоё барималнууд мүнделжэ, эндээ эзэн ёһоор нуухань. Анха удаа эмхидхэгдэһэн «Генезис» гэхэн түсэлдэ оролсоһон уран барималшад бэе бээтээ дүтөөр танилсахын хажуугаар дүй дүршлөөрөөхуубаалдана гээшэ. Саашадаа эдэнэр суг хамта нэгдэжэ,Буряадайнгаа заншалта урлал хүгжөөхэ хэрэгтэ ажал хэрэгээ ябуулха бээ.

Булат БАДМАЕВ

соо байдаг гэжэ ханагшаб. Харахан тархи соогоо юушыё үгы саань, яагаад емэ хэхэбши даа. Дарханай

байна ха юм. Иимэ хэмжээ ябуулганууд заншалта урлалда шэнэ хүсэ, бодол оруулжа хүгжөөхэ гэжэ

Александр Будаев

Нютагай түүхээс

ҮДЭНГЫН ЕХЭ ХАРГЫ- АГУУЕХЭ САЙН ЗАМ

Удэнгын ехэ харгы

Өөрын сагай баримталагша, гэгээрүүлэгшэ, ехэ нүлөөтэй хүнүүдэй нэгэн, Удэнгын ехэ харгы - Агууехэ Сайн замай эзэн гэхээр, меценат Юмжаб Лумбунович Лумбунов болоно.

Юмжаб Лумбунович Лумбуновай үхибүүн ябасан саг тухай мэдээсэл оройдоош хомор. Гэртэхи нь хасагууд байсан гэжэ нутагаархидань хэлсэдэг. Эхин сургуулин эрдэм абасан, Сэлэнгын Думадахи приходско-инородческо сургуулида, хожомонь Сэлэнгын ород монгол сэрэгшэ-хасагай сургуулида ехэл хангалтай соросон гэлсэдэг.

Урдань сайтай, элдэб эд бараатай ашаан ехэл орто харгы, гол, нугаар субаржа, Хитадаас Хяагта; тиигээд Селенгинскээр, Верхнеудинскээр тойрожо Эрхүү хото хүрэдэг байгаа. Мори тэргээр бараа зөөгшэдэй санаанда ходо хайшан гээд, энэ харгыгаа богони болгохо гэшэб гэжэ байдаг байгаа.

Хэдэн сагай үнгэрсэн хойно, 1884 ондо ехэ харгы бии болжо, сэхээр Хяагтаас Байгал далай руу гараха аргатай болоод. Тиихэдээ харгын хоёр дахин богони болжо Селендүүмээр, Удэнгын гол нугаар, Хамар-Дабанай шэлээр Мысовая станци хүртээр ошодог болоо. Энэ үедэ Удэнгын дорюун, ухаамсар залуу хүбүүн Юмжаб Лумбунов ашаа зөөгшэдтэ өөрын аятай зохидоор амаржа, моридоо эдээлжэ, тамир оруулжа саашаа ябаха зохид байдал эмхидхэжэ эхилээ. Хамсыгаа шумаад мориной тэжээл бэлдэнэ, худалдаа

наймаанай алаабхи нээбэ, тиигэ тиигэсээр Сайн замай эзэн гэжэ солотой болобо.

1891 оной зун, Япон гүрэнөөс бусач ябаха зуураа Верхнеудинск хотод, России гүрэнэй уг дамжих залуу хаан хүбүүн - ерээдүй сагай эзэн хаан болхо Николай Александровичта ехэ сайн утгамч хэсэн юм. Энэ уулзалгада олон хүнүүд соогоос Сэлэнгын буряадуудай тайшаа Сайнцак Юмов, Юмжаб Лумбунов хоёр ерээдүй сагай Россин гүрэнэй залуу хаанай гараас алтан медальнуудта хүртөө. Энэ ехэ, түүхэтэ уулзалгыг гэршэлэн харуулжа Юмжаб залуу хаанда, гурбан жэлэй хугасаа соо ядарал суудалтай, үгытэй зондо

мянган солхооб үргэл хэжэ байхаб гэ. Энэмнай тэрэ сагай хэмээр ехэл мүнгэ байгаал даа, тиигээш ханай манай нутагай хүбүүн хэлсэн үгэндөө хүрөө юм.

Гэртээ бусаад, ехэл найр наада үнгэргөө, өөрынгөө мүнгөөр олон хүн зониие эдээлээ, ундаар хүндлөө юм гэлсэдэг. Зарим дорюун шуумгай хүнүүд оло дахин жэрын байж Лумбуновай гараас мүнгэшье абаж байдал суудалаа засаа гэлсэдэг. Тэрэниие дурсахадаа, үнэн шударгы, бээдээ найданги, ухаамсар хүн бэлэй гэлсэдэг. Наймаанай ябуулгада шууд түргөөр сорожо, шадан баяжаа. Тиигээш ханай Юмжаб Лумбунов тулюур хүн зондоо тусатай, бүтөөмжтэй байгаа.

Саашаа абаж сайн ном судар шудалха аргагүй байбашье, ходоодоо эрдэмээ сэргээж, эрмэлзэл ехэтэйгээр оролдодог зантай байсан. Юмжаб Лумбунов ганса

наймаагаа бэшэ, харин ухаан бодолойной мэдэсье хүгжөөхэ гэжэ оролдодог сэн. Энээндэнь XIX зуун жэлэй сүүлчын арбан жэлэй хугасаа соо үйлэдэжэ байсан буряадай интеллигенцийн кружок өөрынгөө ехэтэ нүлөө үзүүлээ. Кружокэй гэгшүүд: наймаашан Алексей Дмитриевич Старцев (Бадмажап Эрдынеев - декабрист Николай Бестужевай хүбүүн), Екатерина эгэшынь нүхэр - Бээжэн хотын ородой почтын ноён Николай (Найдан) Гомбоев, тэрэнэй аха Хамба лама Дампил Гомбоев, Нерчинск хотын наймаашан, журналист Петр Першин гэгшэд. Эдэмнай, манай нутагаас уг гарбалтай, эрдэм, ухаа ехэтэй хүнүүд буддын шажан, буряадууд тухай шэнжэлгын ажал ехээр ябуулжа Зүүн зүгэй эрдэм гэгээрэлэй хүгжөөлтэдэ үнэтэй шухала хубитаяа оруулаа.

Энээнээс гадна, энэ түрүү хүнүүдэмнай өөрынгөө мүнгөөр түүхын хэблэл гаргалгада, буряадай этнографи шэнжэлгэдэ, сорожо байсан буряад залуушуудта стипенди үгэлгэдэ, соёлой талаар эмхи зургаануудта ехэ тэдхэмжэ үгэжэ байдаг байгаа.

Юмжаб Лумбунов хадаа Ородой географин Зүүн Сибириин бүлгэмэй тасагай хүтэлэгшэ Григорий Николаевич Потанинтай танил, эдэхитэй, хани барисаатай сэн. Григорий Николаевич хадаа мэдээжэ эрдэмтэн, аяншалагша, Түб Азинин ба Сибириин шэнжэлэгшэ. 1889 ондо Юмжаб, хани нүхэр Потаниндаа иигэж бэшэ: «Манай буряад-монгол зон Танай үүдхэлээр амжалта туйлаа. Байсан газартаа өөрынгөө дүрим, хуули ёсоо хаянгүй, тухай эрхээ халтылгангүй, Росси гүрэндөө хорон гэмтэ ябадал хэнгүй, ерээдүй сагаа угтаха.» Энэ бэшэж хадаа, Юмжаб Лумбунов ехэ ухаантай, гүн бодолтой, бэлгитэй хүн байгаа гэжэ үшөө дахин бидэндэ гэршэлгэ болоно.

Удэнгэ нутаг дээрэ өөрын мүнгалтаар баригдасан сургуулида олон буряад үхибүүд түлбэригэй эрдэмдэ сороо ем. Өөрөө түрээсэн үхибүүд угы байгаа. Гэртээ үнчэрсэн, эжы абагүй үхибүүдые байлгаад, тэдэндээ ном зааж, тэдэндээ хүмүүжүүлүлжэ, өөдөн үргэжэ ехэл буян хээ.

1917 он гаржа, революцийн хубисхалай нээрэн болобо. Шэнэ засагта ангиин дайсан гүлжэ, «угы хээ» гэжэ зарлигта орожо 1920 оной сүүлээр самгантаяа сүлэлгэдэ Эрхүү хото ябуулаа. Тэрэнээс хойшо, кушье дуулдаггүй, энэнь ехэл харамтай!

Мүнөөдэрэй талаар Удэнгэ нутагта Юмжаб Лумбуновай барюулсан сургуулида хэдэн үе үхибүүд номдо сорожо ажабайдалай үргэн замда гараа.

Үшөө тиигээд гурбан жэлэй саада тээ түрэл нутагтаа, тэрэнэй түүхэдэ сэдхэл дүүрэн дуратай Михаил Лазаревай үүсхэлээр "Удэнгын ехэ харгы - Агууехэ Сайн зам" гэсэн аяншалагшадтай түр ажалаа ябуулжа эхилээ, энээнэй хүсөөр Юмжаб Лумбуновай нэрэ хэтэ мүнхэдөө арад зонойнгоо дураасхаал болон үлэхэ гэжэ найдал түрэнэ...

Сержена Базаржапова,
Ехэ Цагаан нутаг.

Захирал-юрэнхы эрхилэгшын
уялга дүүргэгшэ Н.Б. Цыбикова
Сэлэнгын эрхилэгчэ Б.С.Жанцанова

Типографиин хаяг: 670000,
Улаан-Үдэ хото, Борсовой гудамжа, 13
Түсбөөр хэблэлдэ тушаагдаха саг:
27.08.2020 он, 17.00; бодото дээрээ:
27.08.2020 он, 17.00;

1701-дэхи дугаартай захил.
Хэһэг - 999.
e-mail: bairma.zhantsanova@yandex.ru
Тел.: 89024550332

